

УДК 811.161.3

І. У. Сацута

МАРФАЛАГІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ЛІЧЭБНІКАЎ У СТАРАБЕЛАРУСКІМ ПЕРАКЛАДЗЕ “ГІСТОРЫІ АБ АТЫЛЕ”

У артыкуле разглядаюцца асаблівасці ўтварэння і словазмянення лічэбнікаў у старабеларускім рукапісным перакладзе аповесці «Гісторыя аб Атыле». У граматычным плане адбылося спрашчэнне скланення; складаныя назвы, утвораныя па спосабу падпарадкавання, аб’яднаны ў адно слова. У помніку адзначана таксама пэўная колькасць традыцыйных, устарэлых форм, а таксама запазычанняў з польскага перакладу.

У ранні перыяд існавання славянскіх моў лічэбнікі яшчэ не ўтваралі самастойнай часціны мовы. У семантычных адносінах назвы лікаў не абазначалі адцягненых паняццяў, а насілі характар канкрэтнасці. Граматычна ж яны былі звязаны з тымі часцінамі мовы, ад якіх утварыліся. У перыяд фарміравання ўсходнеславянскіх моў адбыліся значныя зрухі ў семантыцы і граматычных уласцівасцях лічэбнікаў. У семантычных адносінах на першы план стала выступаць адцягненае значэнне, таму мянялася роля лічэбніка ў сказе. Гэта выклікала граматычныя змены: пачало страчвацца адрозненне па ліках і родах; намецлася выраўноўванне склонавых форм лічэбнікаў *два, тры, чатыры*; складаныя назвы, утвораныя па спосабу падпарадкавання, пачалі аб’ядноўвацца ў адно слова. Змены ў адзначаных напрамках працягвалі развівацца на грунце старабеларускай мовы. Незавершанасць працэсу фарміравання сістэмы форм лічэбніка ў старабеларускай мове, на нормы якой арыентаваўся невядомы аўтар старабеларускага перакладу «Гісторыі аб Атыле», выяўляецца на прыкладзе вывучаемага тэксту.

Воінская аповесць «Исторыя о Атыли короли игорьскомъ» паявілася ў старабеларускай літаратуры каля 1580 г. у складзе так званага Пазнанскага зборніка і ўяўляе сабой ананімны старабеларускі рукапісны пераклад з польскага выдання гэтай аповесці – друкаванага перакладу Ц. Базыліка з лацінамоўнага твора “Athila” венгерскага гуманіста М. Олаха, напісанага ў 1538 г. у Нідэрландах і ўпершыню надрукаванага ў 1568 г. у Швейцарыі ў якасці ўстаўкі ў даследаванне па венгерскай гісторыі А. Банфіні [1, с. 550].

«Гісторыя аб Атыле» як помнік старабеларускага пісьменства ацэньвалася даследчыкамі па-рознаму. Несумненна, што вызначэнне моўнай структуры помніка будзе больш абгрунтаваным, калі яно будзе абапірацца на аналіз мовы як сістэмы з прыцягненнем як мага больш шырокага кола паказчыкаў не толькі лексічнага, але і фанетычнага і граматычнага парадку, якія ў розных моўных стыхях атрымалі неаднолькавую рэалізацыю.

Вырашальнае слова пры вызначэнні моўнай асновы пісьмовага тэксту застаецца за паказчыкамі граматычнага ўзроўню. У гэтай сувязі асаблівую каштоўнасць маюць факты марфалогіі, якая ўяўляе сабою найбольш замкнутую і нерухомую сістэму, таму змяненні гэтага ўзроўню з’яўляюцца паказальнымі для агульнай характарыстыкі структуры мовы.

Пэўна-колькасныя лічэбнікі з’яўляюцца зыходнымі пры ўтварэнні лікавых назваў іншых семантычных разрадаў. Змены менавіта ў гэтым разрадзе лічэбнікаў мелі рашаючае значэнне для сістэмы лічэбнікаў у цэлым.

Лічэбнік *адзін* з групы лічэбнікаў займеннікава-прыметнікавага паходжання ў найменшай ступені змяніў свае якасці. Ад старажытнасці ён захоўваў тры родавыя формы, не меў множнага і парнага ліку, што абумоўлена семантыкай гэтага слова, і скланяўся так, як займеннікі цвёрдай разнавіднасці. І толькі ў назоўным (вінавальным) склоне адзіночнага ліку захавалася іменная форма: *Э̃зэби̃ съ прыкладаетъ до того д̃динь ро^к [1, с. 187]; д̃дна ночь не много и^м силы або сз̃ца прыдати могла [1, с. 151]; д̃дно з того дво̃га подьн̃ ти мусимъ [1, с. 165]; толко тое д̃но м̃сто не было про̃сно [1, с. 189]; д̃ти свои еше голые д̃дно по друго^м до трысн̃ гу... носиль [1, с. 191]; А самъ Атыл̃ ... постанови^л ... посты albo по̃ воды, д̃дну в Кольне [1, с. 179]; все если въ д̃ну ли^чбу зложы^ш покажетъ... сто два̃ца^{мб} и чотыры [1, с. 207].* Асаблівасцю мовы вывучаемага помніка з'яўляецца тое, што ў ім прадстаўлены толькі ўсходнеславянскія формы з пачатковым *о*. Аўтар перакладу пазбягае як лічэбніка кніжнага характару *единь*, так і паланізма *едень*. Апошні пранікаў не толькі ў беларускую пісьменнасць, а, магчыма, і ў вусную мову, паколькі шырока прадстаўлены ў помніках розных жанраў.

Ва ўскосных склонах лічэбнік *одинь (одна, одно)* мае дзве разнавіднасці форм – для мужчынскага і ніякага роду, з аднаго боку, і для жаночага – з другога. У старабеларускім перакладзе зафіксаваны толькі асобныя склонавыя формы мужчынскага і ніякага роду: *абы его чоты^{рм} насильне̃шые народы ... заразо^м д̃ного часу во̃ною не трапили [1, с. 123]; до д̃но^с вси пол̃ гуть на пл̃ цу [1, с. 155]; толко того д̃ного м̃ста моцность славы его ... не нищыла [1, с. 189]; д̃ти свои ... в губе по̃ д̃ному носиль [1, с. 191]; Атыл̃ межы и^шы^м ге^тманы̃ гд̃скимы бы^л д̃ны^м [1, с. 205].*

Колькасны лічэбнік *два (двѣ)* ад іншых лічэбнікаў адрозніваецца тым, што з ім звязана значэнне парнага ліку. Гэта адбілася на яго формах. Належачы да катэгорыі парнага ліку, ён меў формы назоўнага-вінавальнага, роднага-меснага і давальнага-творнага склонаў. У старабеларускі перыяд у назоўным і вінавальным склонах у лічэбніку захоўваліся ранейшыя формы парнага ліку, але назоўнікі пры іх пачалі ўжывацца ў форме множнага ліку, што адлюстроўвае ўплыў жывой мовы: *два разы того року было затм̃нье м̃сеца [1, с. 139]; Атыли два̃ властные сынове ... вели спор з собою д̃ панство [1, с. 207]; двѣ р̃чы то ест вино и взнусь ... за збытным̃ жыва^нем суть небезпечные [1, с. 205].*

З іншых склонавых форм колькаснага лічэбніка *два (двѣ)* у разглядаемым помніку замест архаічнай формы *двою* зафіксаваны іменная форма роднага-меснага склону *дву*, агульная ў старабеларускай пісьменнасці для ўсіх трох родаў, і форма *двух*, у якой канчатак *-х* паявіўся пад уплывам лічэбнікаў *два, чатыры*, а таксама прыметнікаў-азначэнняў і займеннікаў: *дѣ̃ его по̃ тцу ... мел̃ дву сыновъ Эдэмэна и Эда [1, с. 209]; так̃ дву^х битвь̃ пораждкою знадзоны [1, с. 115].* Наколькі форма *дву*, унаследаваная ад агульнаўсходнеславянскай пары, была жывой у часы стварэння старабеларускага перакладу, меркаваць цяжка. У далейшым беларуская мова яе зусім страціла, яна не захавалася нават у складаных словах тыпу рускіх *двуглавый, двуликий*.

Паралельна з *два (двѣ)* у старабеларускай мове ўжываўся лічэбнік *оба (обѣ)*. Гэтыя лічэбнікі маглі злучацца ў адзін і ўтвараць формы *обадва, обѣдвѣ*. У старабеларускім перакладзе, з аднаго боку, яшчэ захоўваюцца формы парнага ліку, а

з другога – на базе асноў **обо**, **обу** фіксуюцца формы з новымі канчаткамі: *мысли тогда што наборзде^с дарыть на словенскую землю и на сербьские **дбѣдѣ** [1, с. 119]; тым способомъ **дбѣдѣ** воиска были справлены [1, с. 147]; поле **дбое^с** стороны трупами положоно было [1, с. 111]; битва стала с з великою **дбое** стороны небезпесно^{см}ю [1, с. 149];]; поле **дбое^с** стороны трупами положоно было [1, с. 111]; Была тэды быстра и велика битва и поражка з **обью^х** сторо^н [1, с. 111]; Гуфьцэ з **обу** сторон по легку поступовали [1, с. 147]; так велика з **обу** сторон была поражка [1, с. 147]; зобравшы тэды з **обудву** сторон великое воиско положыли с **дбозом** на пол^х сыкамбре^сскі^х [1, с. 209]; ни **д** што с иншого **дбема** старать и **д**силовати не годи^м [1, с. 153].*

У старажытнасці колькасныя лічэбнікі *тры*, *чатыры* змяняліся па родах і скланяліся ў множным ліку, як назоўнікі адпаведных асноў. Розніца ў родавых формах існавала толькі ў назоўным склоне, ва ўскосных склонах формы былі уніфікаваны. Гэтая сістэма скланення лічэбнікаў *тры*, *чатыры* ў асноўным захоўвалася і ў старабеларускай мове, аднак тут ужо наглядаюцца і пэўныя змены фанетычнага і марфалагічнага парадку. Так, з прычыны зацвярдзення шыпячых і зычнага **р** у большай колькасці замест канчатка назоўнага склону **-и** ўжываецца канчатак **-ы**, а замест старой асновы **четыр-** – варыянтная аснова **чотыр-**. Напрамак марфалагічных змен вызначыўся яшчэ ў агульнаўсходнеславянскі перыяд: у назоўным склоне замацоўвалася агульная для ўсіх трох родаў форма жаночага і ніякага роду; выпрацоўваліся канчаткі ўскосных склонаў, агульныя з канчаткамі лічэбніка *два*.

Зафіксаваныя ў даследуемым помніку формы назоўнага-вінавальнага склону лічэбнікаў *тры*, *чатыры* выступаюць у абсалютнай большасці выпадкаў у цвёрдым варыянце і спалучаюцца з назоўнікамі ўсіх трох родаў: *е^с еще дано волные **тры** лѣта* [1, с. 175]; *Э^зэби^с прыкладаетъ до того **д**динь ро^к а Сыкзэбэ^ртъ **чотыры*** [1, с. 187]; ***тры** лѣта по про^жницы по^д нимъ справи^л* [1, с. 189]; *за **тры** години мѣсто вз ли* [1, с. 193]; *А^ркадове **тры**, ... а эгиптчане **чотыры** толко мес цы спро^дку **д**го^д личыли* [1, с. 207]; *абы его **чоты^р** насильне^сшые народы ... заразо^м **д**ного часу во^сною не трапили* [1, с. 123]; *А бы^л жы^с ... сто два^дца^м и **чотыры** лѣта* [1, с. 205].

У родным склоне зафіксаваны ўтварэнні з канчаткам **-х**, які пад уздзеяннем займеннікавага скланення перайшоў сюды з меснага склону [2, с. 186]. У выніку праяснення рэдукаваных галосных і пераходу **е** ў **о** ўтварыліся новыя формы роднага і меснага склонаў: *Страти^сшы тогда ... **д**грове **чотыро^х** ге^мманов ... паметали на тое* [1, с. 117]; *А са^м Атыл ... постанови^л на **чотыро^х** мѣ^сцахъ посты* [1, с. 179].

Для лічэбніка *тры* ў творным склоне адзначана выключна рэдкая для беларускіх помнікаў форма са старажытным канчаткам **-ми**, ужытая для абазначэння састаўнага ліку: *тотъ Юли **д**сѣ ... два^дца^мма и **трех** ранами бы^л заби^м* [1, с. 205]. Пад уплывам лічэбніка *два* лічэбнікі *тры*, *чатыры* ў беларускай пісьменнасці набылі новы канчатак **-ма**, які ў даследуемым помніку фіксуецца ў форме творнага склону прыведзенага вышэй лічэбніка *дваццаць* – *два^дцатьма*, а таксама ў адпаведнай форме лічэбніка *дзесяць*: ***д**варовавши **д**бо^с сво^с **д**ными **дес^с**ма тисе^чми возо^с... посла^л до Эцы **д**са послы* [1, с. 137].

Лічэбнікі *пяць – дзесяць* у агульнаўсходнеславянскай мове падпалі пад агульную тэндэнцыю да уніфікацыі форм словазмянення. К пачатку старабеларускага перыяду ўсе яны ўжываліся як адна марфалагічная група слоў. Акрамя таго, адбываўся працэс узаемаўплыву форм гэтых лічэбнікаў і форм лічэбнікаў *два, тры, чатыры*. У вывучаемым помніку група лічэбнікаў *пяць – дзесяць* прадстаўлена формамі назоўнага склону, у якіх адбыліся асобныя фанетычныя змены. Так, у лічэбніках *пяць, дзевяць, дзесяць* насава галосны ў корані перайшоў у ротавы, што адбылося яшчэ ў дапісьмовы перыяд. У старабеларускім перакладзе ў напісанні лічэбніка *п ть* захоўваецца літара *п*, якая ў помніку шырока выкарыстоўваецца для абазначэння ненасавага галоснага гука *а*: *Атыл п ть лѣм в Сыка^мбрыи ме^мка^л* [1, с. 179]; *в то^б би^мве сто два^дца^мб и п ть тисече^с гров^б побитыхъ легло* [1, с. 113]. Лічэбнік *семь* выступае са спрошчаным спалучэннем зычных, канцавы зычны падвергся зацвярдзенню: *трь^дцать и семь тисече^с люде^с та^м забито* [1, с. 193]. Лічэбнік *восемь*, ужыты ў помніку ў складзе колькаснага і парадкавага лічэбнікаў, у адпаведнасці з нормамі царкоўнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай моў зафіксаваны без прыстаўнога *в*: *Поведаю^м за пэвное и^{жс} сто и дс^мдес^т тисеч^ч люде^с з obu сторонъ в то^б би^мве поле^{ло}* [1, с. 147]; *бра^н бы^л Атыл короле^м року два^дца^мб дс^{мо}го которы^с бы^л нароже^н божого чотырыста пещы^с* [1, с. 207]. Як у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове, лічэбнік *дзесяць* выступае з асновай *десет-*: *А рым новъ поведаять же бы мѣло полечы ... сто тисече^с и десеть тисече^с* [1, с. 113]; *е^с нашли десеть пане^н со^б ливое цноты и чыстости* [1, с. 175]; *шла до Рыму, маючы пры собѣ десе^мб тисече^с пане^н* [1, с. 175].

Лічэбнікі *адзінаццаць – дзевятнаццаць* уяўляюць сабой сінтаксічныя канструкцыі, у якіх да назвы адзінак у назоўным склоне пры дапамозе прыназоўніка *на* далучалася форма меснага склону лічэбніка *дзесять*. Даволі рана другая частка набыла форму назоўнага склону адзіночнага ліку замест ранейшага меснага. Лічэбнікі *дваццаць, трыццаць* утвараліся без прыназоўніка *на* шляхам непасрэднага аб'яднання дзвюх асноў. Яшчэ ў агульнаўсходнеславянскай мове ўказаныя спалучэнні пачалі пераходзіць у зрашчэнні. Гэты працэс завяршыўся ў старабеларускай мове.

Адно слова ўяўляў кожны з разглядаемых лічэбнікаў і ў перакладзе «Гісторыі аб Атыле», дзе другая частка, як і ў старабеларускай мове, з'яўляецца ўжо формай не меснага склону адзіночнага ліку лічэбніка *дзесяць*, а назоўнага: *справи^шшы дин^ацать велики^х корабли^с ... пу^стила с море^м з Брытанѣи* [1, с. 175]; *в то^м ча^с коли его б^рали короле^м мѣль дванадца^мб лѣ^м* [1, с. 207]; *~ которого ме^мка^шшы трына^дцать лѣ^м ... до тата^рское земли за ро^к ве^рну^л с* [1, с. 209]; *згуби^шшы семна^дцать тисече^с гров добыль мѣста* [1, с. 195]; *пере^д его сме^ртью на два^дца^мб дни^с комѣту ку всходу сло^нца виде^{но}* [1, с. 207]; *тры^дцать и семь тисече^с люде^с та^м забито* [1, с. 193]. Прыведзеныя вышэй прыклады сведчаць, што ў старабеларускай мове канца XVI ст. у асноўным закончыўся працэс утварэння слоў для абазначэння ліку ад *адзінаццаці* да *дзевятнаццаці, дваццаць, трыццаць*: адбылося сцяжэнне кампанентаў словазлучэння ў адно цэлае; націск быў перанесены з апошняга слова к пачатку; у сувязі з гэтым адбылася рэдукцыя, а затым і страта галоснага *э(е)*; ацвярдзелы гук *д* часткова

асімілюецца *с*, адсюль *дс* > *дц*. Формы ўскосных склонаў, акрамя формы творнага склону *два^дцатьма*, у разглядаемым помніку не адзначаны.

Складаныя колькасныя лічэбнікі пасля трыццаці (*пятьдесят – восемьдесят*) сваім утварэннем непасрэдна звязаны з раней разгледжанымі лічэбнікамі, але ў гэтай групе склалася іншая ўзаемазалежнасць частак. У старабеларускім перакладзе яны ўяўляюць сабой складаныя словы, якія захавалі прыкметы ранейшых словазлучэнняў назваў адзінак з формай роднага склону множнага ліку *дес ть*: *в то^н часъ ... п^н дес^м мѣль лѣ^м* [1, с. 207]; *Атыл бы^л жы^б лѣт ... п^н тьдес^м и ше^сть* [1, с. 207]; *вз^в шы ше^стьдес^м тисече^с грыве^н золота его самого и вси^х которые арърыа^нскую вѣру держали каза^н погубити* [1, с. 201]; *грове ѿшли были до Панонии ... року^н нарощен Хры^стусово^с трыста се^ндес^м третего* [1, с. 207]; *Поведаю^м за пѣвное и^{жс} сто и с^мдес^м тисе^ч люде^с з obu сторонъ в то^с би^м ве полѣ^{ло}* [1, с. 147]. З форм ускосных склонаў у старабеларускім перакладзе зафіксавана форма творнага склону лічэбніка *шэцьдесят*, у якой змяняецца толькі першая частка: *Хаба ... Дэтрыковы^{ми} фортѣльми поражо^н зъ ше^стьмад ес^м брато^в свои^х невластны^х сыно^в Атылевы^х* [1, с. 209]. Здольнасць змяняць па склонах толькі першую частку лічэбнікі мелі ў агульнаўсходнеславянскай і старабеларускай мовах. Але тэндэнцыя да замацавання канчатка на канцы слова прывяла да таго, што канчаткі па ўзору першай часткі пачала набываць і другая частка складанага слова. Апошнія формы ў беларускай мове паступова сталі асноўнымі.

Замест старажытнага лічэбніка *чотырыдес ть* у даследуемым помніку ўжыты лічэбнік *сорокъ*: *сорокъ тисече^с ихъ полегло* [1, с. 113]. Слова *сорокъ* са значэннем меры адзначаецца ў агульнаўсходнеславянскіх помніках з XIII ст. Ужо ў XVI ст. новы лічэбнік замест былога *чотырыдес ть* стаў асноўным сродкам для абазначэння ліку 40. Прычыну выцяснення апошняга можна вытлумачыць, калі прыняць пад увагу, што ў старажытнасці на ўсходнеславянскіх землях лічэнне вялося *дзсяткамі, копамі, сарачкамі* і інш. Падобныя словы абазначалі пэўную колькасць адзінак як адно цэлае. Ёсць меркаванне, што лічэбнік *сорак* паходзіць ад слова *сорокъ*, якое спачатку абазначала мех з чатырма дзсяткамі скурак на футра (параўн. сучаснае *сарочка* – кашуля). Прыгадаем прыклады з помнікаў старабеларускай пісьменнасці: *у Моревѣ сорокъ куницъ и два сорока бѣлок; продавати ... воски въ одной штуцѣ по полуберковеску, соболи, куницы, тхоры по сороку; зъ тыхъ двухъ сороковъ отдали одинъ до Оршы ; куплено для него два сорока горностаевъ* [2, с. 191]. З цягам часу слова *сорокъ* зрабілася абазначэннем ліку ў 40 адзінак і выкарыстоўвалася пры лічэнні любых прадметаў. Аналагічны пераход канкрэтнага лічэння ў абстрактнае адзначаны і ў іншых мовах: дацкае *ol* (восемдзсят) азначае жэрдку, на якую можна павесіць восем дзсяткаў рыб; славацкае *teši* (сорак) запазычана з венгерскай мовы, дзе яно абазначае пэўную меру зерня – сорак больш меншых адзінак вымярэння [3, с. 195]. Формы ўскосных склонаў лічэбніка *сорак*, як і формы апошняга лічэбніка з групы дзсяткаў *дзевяноста*, што меў падобны лёс, у даследуемым тэксце не адзначаны.

Назвы соцень, як і дзсяткаў, утвараліся ў агульнаўсходнеславянскай мове шляхам спалучэння назваў адзінак, якія паказвалі колькасць соцень, і слова *сто* ў назоўным склоне парнага або множнага ліку або ў родным склоне множнага ліку. Лічэбнік *сто* па паходжанню – лічэбавы назоўнік з асновай на **ḡ*, асноўным значэннем якога ў старабеларускай мове, як і ў выпадку з лічэбнікамі *сорак*, было абазначэнне

абстрактнага ліку. У назоўным і вінавальным склонах лічэбнікі гэтай групы выступаюць у сваіх зыходных формах: *в то^с би^мве сто два^дца^{мб} и п ть тисече^с згро^б побитыхъ легло* [1, с. 113]; *выт гнул в поле з во^сско^м в которо^м было десе^{мб} кротъ сто тисече^с люду боевого* [1, с. 119]; *по смерти Атылево^с ~ трыста лъ^м згрове с тата^рское зе^мли знову выше^дши повторне зе^млю зго^рскую были посьли* [1, с. 209]; *пустила с ему кро^б носо^м и здусила его року ... чотырыста чоты^рдес того п того* [1, с. 205]; *бра^н бы^л Атыл короле^{мб} року два^дца^{мб} смого которы^с бы^л м нароже^н божого чотырыста пе^ршы^с* [1, с. 207]. Формы ўскосных склонаў гэтых лічэбнікаў, а таксама лічэбнікі *пяцьсот – дзевяцьсот* у вивучаемым помніку не зафіксаваны.

Для абазначэння ліку 1000 у старабеларускім перакладзе служыць назоўнік агульнаславянскага паходжання *тисеча* з усходнеславянскім рэфлексам праславянскага *tj*. Паколькі гэты назоўнік мае форму асноў на **ā*, то і скланяецца ён па ўзору гэтых назоўнікаў у адзіночным і множным ліку: *ко^жда з ни^х абы мъла тисечу пане^н*, *и на сама абы тэ^ж та^кже пры собе тисечу мъла* [1, с. 175]; *сдес м тисеч^ч люде^с з obu сторонъ в то^с би^мве поле^{ло}* [1, с. 147]; *згуби^бшы семна^дцать тисече^с згров добыль мъста* [1, с. 195]; *та^к много тисече^с люде^с м народо^б на во^сну нарожоны* [1, с. 205]; *варова^бшы бо^з сво^с ными десе^мма тисеч^чми возо^б ... посла^л до Эцы са послы* [1, с. 137].

Як у агульнаўсходнеславянскай і старабеларускай мовах, у старабеларускім перакладзе лічэбнікі, якія складаюцца з адзінак, дзесяткаў і соцень, выражаюцца спалучэннем незалежных кампанентаў, звязаных злучнікамі *и*. Як правіла, спачатку ідуць большыя лікі, потым меншыя: *в то^с би^мве сто два^дца^{мб} и п ть тисече^с згро^б побитыхъ легло* [1, с. 113]; *А бы^л жы^б ... сто два^дца^{мб} и чотыры лъта* [1, с. 205]; *Атыл бы^л жы^б лът ... п тьдес м и ше^смб* [1, с. 207]; *в то^м часъ ... п мбдес м мъль лъ^м и двѣ* [1, с. 207]. У спосабе абазначэння састаўнога ліку ўжо ў старабеларускай пісьменнасці адбыліся змены, якія прывялі да больш цеснага аб'яднання элементаў словазлучэння, дзякуючы пропуску злучніка *и*. Гэты спосаб стаў асноўным у сучаснай беларускай мове.

Характэрнай асаблівасцю старабеларускага перакладу з'яўляецца ўтварэнне састаўных лічэбнікаў з дапамогай назоўніка *кротъ*: *А рым новъ поведають же бы мъло полечы два кротъ сто тисечеи и десеть тисечеи* [1, с. 113]; *выт гнул в поле з во^сско^м в которо^м было десе^{мб} кротъ сто тисече^с люду боевого* [1, с. 119]. Такія ўтварэнні, вядомыя яшчэ стараславянскай мове, зрэдку адзначаюцца і ў другіх старабеларускіх помніках [4, с. 175]. У вивучаемым перакладзе яны паявіліся пад уплывам польскага тэксту: *на тотъ ча^с во^сска его было п ть кротъ сто тисече^с до бою люде^с годны^х*; параўн. польск. *na ten czas wojska jego było pięć kroć sto tysięcy do boiu ludzi godnych* [1, с. 125].

Ад агульнаславянскай эпохі ў літаратурнай старабеларускай мове захавалася ўласцівасць змяняць згодна з уласным скланеннем кожнае слова састаўнога лічэбніка. У даследуемым помніку формы ўскосных склонаў састаўных лічэбнікаў не адзначаны.

Са склонавых форм *зборных* лічэбнікаў у старабеларускім перакладзе зафіксаваны форма назоўнага склона адзіночнага ліку жаночага роду *дво* і форма ніякага роду *двое* :

«**бо** сторона тушыла собѣ выѣгра^{mm} [1, с. 139]; «**бо** сторона долго **днакое** щасте в битве мела [1, с. 147]; **двое** меншы^x всадила на бы^oл [1, с. 163].

Парадкавыя лічэбнікі гістарычна ўтварыліся шляхам далучэння прыметнікавых канчаткаў да асноў адпаведных колькасных лічэбнікаў і ўжо ў агульнаўсходнеславянскі перыяд не адрозніваліся па сваіх склонавых формах ад прыметнікаў. Падобна прыметнікам яны мелі займенную і іменную формы. Аднак у далейшым развіцці ўжыванне кароткіх форм абмяжоўваецца, і ў сучаснай беларускай мове яны зніклі.

Першы з парадкавых лічэбнікаў у старабеларускай мове ўтвараўся ад суплетыўнай асновы **перв-** шляхам далучэння родавых канчаткаў. Разам з тым, пачынаючы з XV ст., у помніках беларускай пісьменнасці фіксуецца парадкавы лічэбнік, які паходзіць ад былога прыметніка вышэйшай ступені **първыиий**. Яго спрошчаны варыянт без **-в-** уласцівы старабеларускаму перакладу «Гісторыі аб Атыле», хоць тут зрэдку адзначаюцца і склонавыя формы лічэбніка **первыи**: *которы^s бы^l ^m нарожсеⁿ божого чотырыста **першы^s** [1, с. 207]; **перша** сила **непры** **те^lска** **е^{cm}** **преломена** [1, с. 151]; **з** **зложы^vшы** **зъ** **себе** **дное** **перше** **кру^mное** **прырожэⁿе** **да^l** **с** **до** **скро^mнешы^x** [1, с. 123]; **грове** **мыслили** **перве^s** **мерети** **нижли** ... **славу** **першого** **своего** **мужства** ... **зэльжы^{mb}** [1, с. 113]; **року** **норожень** **сына** **божого** **чотыры** **ста** **первого** **б** **брали** **королем** **Атылю** [1, с. 117]. Гэтыя тры формы – **первыи**, **первиий**, **першыи** – паралельна ўжываліся на працягу ўсяго старабеларускага перыяду, усе яны сустракаюцца нават у адных і тых жа помніках [1, с. 198]. Сучасная літаратурная мова захоўвае толькі форму **першы**.*

Парадкавыя лічэбнікі, які адпавядаў колькаснаму **два**, у агульнаўсходнеславянскай мове ўтвараўся ад дзвюх суплетыўных асноў – **втор-** і **друг-**. Абодва варыянты ўжываліся ў старабеларускай мове аж да XVIII ст. У далейшым захавалася толькі форма **другі**. Адзіная яна і ў вывучаемым перакладзе: **Друго^s** **пото^m** **дн** ... **водле** **своего** **звычайу** **коло** **мѣста** **е^sдиль** [1, с. 191]; **А са^m** **Атыл** ... **постанови^l** **на** **чотыро^x** **мѣ^{cm}цахъ** **по^{cm}** **албо** **по^o** **воды,** **дну** **в** **Кольне** ..., **другую** **въ** **Едоре** **мѣ^cте** **да^l** **ма^m** **скомъ** [1, с. 179]; **другою** **броною** **з** **мѣ^cта** **выеха^l** [1, с. 161]; **другие** **плачучы** ... **такъ** **мовили** [1, с. 165]; **дѣти** **свои** **еще** **голые** **дно** **по** **друго^m** **до** **трыси** **гу...** **носи^l** [1, с. 191]; **другие** **жолнере** ... **то^pнули** **с** **на** **дну** **паⁿну** [1, с. 173]; **лаⁿно** **бы** **с** **другие** **мѣ^cта** **по^o** **дали** [1, с. 189]; **кро^sника** **геп^sска** **свѣтчы^m,** **не^s** **гажаючы** **се** **з** **другими** [1, с. 159].

Агульнаславянскія парадкавыя лічэбнікі, што адпавядаюць колькасным **тры**, **чатыры**, утвораны ад іменных асноў **трет-**, **четверт-**: **на** **трет** **ча^{cm}** **во^sска** **Атылевого** ... **добре** **вѣдала** [1, с. 157]; **посла^l** **тогда** **третью** **ча^{cm}** **во^sска** **своего** **на** **пу^tтошⁿе** **границы** **ишпаⁿски^x** [1, с. 129]; **А са^m** **Атыл** ... **постанови^l** **на** **чотыро^x** **мѣ^{cm}цахъ** **посты** **албо** **подводы,** **дну** **в** **Кольне** ..., **другую** **въ** **Едоре** **мѣ^cте** **да^l** **ма^m** **скомъ,** **третью** **в** **Литфе,** ... **четвертую** **реки** **Танаи^c** [1, с. 179].

Парадкавыя лічэбнікі, якія адпавядаюць колькасным **пяць** – **дзесяць**, утвараюцца шляхам далучэння прыметнікавага канчатка да асновы колькаснага лічэбніка: **пустила** **с** **ему** **кро^v** **носомъ** **и** **дусила** **его** **року** **чотырыста** **чоты^pдес** **того** **п** **того** [1, с. 205]; **Атыл** ... **ме^p** **п** **тдес** **шостого** **року** **вѣку** **своего** [1, с. 207]; **браⁿ** **бы^l**

Атыл *королемъ року два^дца^{мб} ^дсмого* [1, с. 207]; *до дев* *тое* *години на день быстра битва трывала* [1, с. 113].

Паколькі ў вывучаемым тэксце для абазначэння лікаў *адзінаццаць* – *дзевятнаццаць* ужываюцца традыцыйныя ўтварэнні пры дапамозе фарманта *надцаць*, то тут маюць месца і парадкавыя лічэбнікі, утвораныя ад іх асноў пры дапамозе прыметнікавага канчатка: *Атыл* ... *~ме^р петна^дцатого марца* [1, с. 205]; *Та* *би^мва* *тывала а^{жс} до шес^тна^дцатого дн* [1, с. 209]. Па традыцыі ў іх змяняецца толькі першая частка – вынік яе ранейшай самастойнасці.

Складаныя лічэбнікі са значэннем дзсяткаў і соцень у старажытнасці ўтваралі парадкавыя лічэбнікі пры дапамозе суфікса *-ьн-* у другой частцы і без суфікса. Абодва гэтыя спосабы, пры перавазе бясуфікснага, ужываліся ў старабеларускай мове. Бясуфіксны спосаб утварэння характэрны вывучаемаму перакладу: *рокъ ...бы^т ^д нароже^н божого чотырыста п ^тдес ты^с* [1, с.187]; *пустила с* *ему кро^в носомъ и ^ддусила его року ... чотырыста чоты^рдес того п того* [1, с. 205].

У састаўных парадкавых лічэбніках у глыбокай старажытнасці скланялася кожнае слова. Часткова гэта ўласцівасць захоўвалася ў старабеларускай мове. Але тут больш шырока ўжываўся пазнейшы тып, калі склонавую форму мае толькі апошняе слова. Асноўны гэты варыянт і ў старабеларускім перакладзе: *бра^н бы^т Атыл* *королемъ року два^дца^{мб} ^дсмого* *которы^с бы^т ^т нароже^н божого чотырыста п^ршы^с* [1, с. 207]. Зафіксаваны ў помніку і прамежкавыя паміж старажытным і пазнейшым варыянт, калі адзін які-небудзь член словазлучэння не змяняецца: *пустила с* *ему кро^в носо^м и ^ддусила его року ... чотырыста чоты^рдес того п того* [1, с. 205]. Прамежкавы тып даволі працяглы час шырока выкарыстоўваўся ў старабеларускай пісьменнасці. Беларуская літаратурная мова гэтай формы не захавала.

Няпэўна-колькасныя лічэбнікі па семантыцы і фармальных прыкметах падзяляюцца на дзве групы: уласна няпэўна-колькасныя і лічэбнікі, якія абазначаюць прыблізныя лікі.

Да ўласна няпэўна-колькасных лічэбнікаў належаць словы, якія абазначаюць дакладна не вызначаныя, абагульнена-колькасныя паняцці. Гэтыя словы генетычна не звязаны з моўным ядром лічэбнікаў. У даследуемым перакладзе частка іх суадносіцца з прыслоўямі, а частка – з займеннікамі: *м^ххо^в скураны^х ... велми много мели на^д надъю непры теле^с* [1, с. 109]; *будучы непомалу* *засмучоны, мыслили ^д томъ ^д дни и ночи* [1, с. 111]; *та^к много* *крови на томъ м^бст^мцу битвы текло, и^{жс} мало* *не все поле было криваво* [1, с. 115]; *рым но^в велми много* *полегло* [1, с. 115]; *много ^дборо^нны^х м^бсть* ... *зъ кгру^тту выверну^т и збуры^т* [1, с. 127]; *Атыл* *мало* ... *земли фра^нц^уское дот ^днуль* [1, с. 127]; *пра^ктыкаро^в ... на то^т часъ пры собе велми много м^бт^л* [1, с. 137]; *немало с^рца и му^{жс}ства* *если его што* *маю^т имъ ^дды^сме* [1, с. 143]; *черезъ колко* *ноче^с видено* *комэту стуга* *чую* *полом* [1, с. 139]; *А пры^зва^вшы* *до себе колко ^дсо^б* ... *поведа^н имъ пра^ддивее* [1, с. 151]; *чере^з много л^бт^м* *в нимъ мешкали* [1, с. 179]. Словы *много*, *мало*, *колько*, *столько* і іншыя з гэтым жа значэннем шырока ўжываліся і ў старабеларускай мове. Увогуле гэты спосаб абазначэння неканкрэтнай колькасці захоўваецца і ў сучаснай мове.

Прыблізныя лікі ў даследуемым тэксце абазначаліся апісальна, спалучэннем канкрэтнага лічэбніка з прыназоўнікам „, якому ў польскім перакладзе адпавядае прыназоўнік *przez* : *Поведаю^м за пэвное и^{жс} „сто и „сидес^м тисе^с люде^с з obu сторонъ в то^с би^м ве поле^{ло} [1, с. 147]; „тры^дцать и семь тисече^с люде^с там забито*; параўн. польск. *przez trzydzieści siedm tysięcy ludzi tam zabito [1, с. 523].* У старабеларускіх помніках у падобных канструкцыях звычайна ўжываліся прыназоўнікі *близу, коло, около*. Такое абазначэнне прыблізных лікаў вядома і сучаснай беларускай мове ў спалучэннях з прыназоўнікамі *каля, з, над*.

У старабеларускім перакладзе для абазначэння дробавага ліку $\frac{1}{2}$ ужыты назоўнік *половица*, даволі пашыраны ў старабеларускай мове: *половицу тое стрелы которою бы^л постреле^н ... до Рыму бы^л зъ собою зане^с [1, с. 115]; стрелы половицою ~ цэсара „собъ сведе^нство даль [1, с. 115].*

Дробавы лік абазначаецца і словазлучэннем «лічэбнік + назоўнік *часть*»: *Новина „то^с битве ... вже с была по всемъ свѣте розышла, „кото^с тэ^{жс} и „на трет ча^ст во^сска Атылевого ... добре вѣдала [1, с. 159]; послалъ тогда третю ча^ст во^сска своего на ну^стошэ^не грани^н ишпа^нски^х [1, с. 129].* На аснове такіх словазлучэнняў склаўся сучасны спосаб абазначэння дробаў: слова *частка* звычайна апускаецца; лічнікам дробу выступае колькасны лічэбнік, а назоўнікам – парадкавы. Кожны з іх захоўвае скланенне адпаведнага лічэбніка.

Такім чынам, у старабеларускім перакладзе «Гісторыі аб Атыле» лічэбнікі выступаюць ужо як самастойная часціна мовы. У семантычным плане яны абазначаюць адцягнення лікі, у граматычным – назіраецца спрашчэнне скланення; складаныя назвы, утвораныя па спосабу падпарадкавання, аб’ядноўваюцца ў адно слова. Але разам з тым у помніку адзначана і пэўная колькасць традыцыйных, устарэлых форм, а таксама запазычанняў з польскага перакладу.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Золтан, А. «Athila» М. Олаха в польском и белорусском переводах XVI века / А. Золтан. – Ниредьхаза, 2004. – 554 с.
2. Булыка, А.М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 327 с.
3. Нарысы па гісторыі беларускай мовы. – Мінск : Дзярж. вучэб.-педаг. выд. М-ва асветы БССР, 1957. – 450 с.
4. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 16. – Мінск : Беларус. навука, 1997. – 349 с.

Satsuta I.V. The morphological specific features of the numerals in the Old Belarusian translation of “The History of Athil”

In the article the peculiarity of formation and inflection of numerals are considered in the Old Belarusian handwritten translation of the tale “The History of Athil”.

In the grammatical plane simplification of declension has took place; complicated names which was made with the method of subordination and was united in one word. In the monument fixed number of traditional, antiquated forms and borrowig from poland transtation were noted.

Матэрыял паступіў у рэдкалегію 29.09.2009